NELU ZUGRAVU

# Ritul și ritualul funerar în texte creștine din mileniul I (I)*

Originea și evoluția creștinismului daco-roman au devenit, în ultimul timp, două teme frecvent curtate de către istoricii români. Acumularea unui bogat material arheologic și epigrafic, ca și valorificarea unor texte ale vechii literaturi creștine au îngăduit atât elaborarea unor studii de mai mare sau mai mică amploare, cât și întocmirea unor substanțiale lucrări monografice[1]. Cu toate acestea, numeroase probleme rămân încă insuficient explicate, cauza

* Cu titlul *Elemente de doctrină creștină în actele conciliilor ecumenice și în gândirea patristică* și într-o formă mult mai dezvoltată, prezentul material a fost lecturat în aprilie 1992 la Institutul de Arheologie Iași ca referat în cadrul pregătirii doctoratului; au formulat aprecieri, observații, recomandări și sugestii cercetătorii dr. Dan Gh. Teodor, dr. Victor Spinei, dr. Constantin Iconomu, dr. Virgil Mihăilescu-Bârliba, Costel Chiriac și lect. univ. dr. Nicolae Ursulescu, cărora le mulțumesc și pe această cale. O recentă bursă de studii în Franța (octombrie 1992-martie 1993) mi-a oferit posibilitatea de a îmbogăți – informativ și interpretativ – acest text.

În această lucrare, am utilizat, pe lângă abrevierile consacrate în revistele de specialitate, următoarele:

*CBO*, $I_{1-2}$, $II_{1-2}$ = N. Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, Arad, $I_1$ (1930), $I_2$ (1931), $II_1$ (1934), $II_2$ (1936);

*CBO*[2] = I.N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, ed. a II-a îmbogățită, Sibiu, 1993;

*COD* = *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, a curi di G. Alberido, G.L. Dosseti, P.-P. Joannou, Cl. Leonardi, P. Prodi, consulenza di H. Jedni, edittione bilingue, Editione Dehoniane, Bologna, 1991;

*DACL* = *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 1 (*A-Amende*), Paris, 1907 – XV/2 (*Smyrne-Zraïa*), Paris, 1953;

*DAFC* = *Dictionnaire Apologétique de la Foi Catholique*, ed. a IV-a, I (*Agnosticisme-Fin du Monde*), Paris, 1925 – IV (*Persécutions-Zoroastre*), Paris, 1929;

*DECA* = *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien*, sous la direction de A. Di Berardino, adaptation française sous la direction de Fr. Vial, I (*A-I*), II (*J-Z*), Paris, 1990;

*DC*, I-VI = *Dizionario dei Concili* (diretto da P. Palazzioni), Instituto Giovanni XXIII nella Pontificeá Università Lateranense, Città Nuova Editricè, Roma, I (1963), II (1964), III (1965), IV (1966), V (1966), VI (1967);

Héfélé, I, IV-VI = Ch.-J. Héfélé, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, Paris, I (1869), IV (1870), V (1870), VI (1871);

*IO*, 1, 5, 6, 7 = *Izvoarele Ortodoxiei*, București, 1 (1938), 5 (1942), 6 (1943), 7 (1945);

*PSB*, 1-5, 7, 8, 11, 13, 17, 21, 29, 64 = *Părinți și scriitori bisericești*, București, 1 (1979), 2 (1980), 3 (1981), 4 (1982), 5 (1982), 7 (1982), 8 (1982), 11 (1982), 13 (1987), 17 (1986), 21 (1987), 29 (1982), 64 (1985).

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

principală a acestui fapt constituind-o complexitatea fenomenului religios amintit. Printre subiectele ce continuă să suscite atenția cercetătorilor se înscriu și aspectele privitoare la riturile și ritualurile de înmormântare specific creștine, respectiv maniera în care s-a făcut trecerea de la incinerație la înhumație, modul în care a fost preluată o serie de practici funerare păgâne, etapele procesului de înlocuire a ritualurilor antice cu cele ale noii religii etc[2] Pentru a oferi un răspuns corect la aceste probleme, este necesară, pe lângă o bună cunoaștere a realității arheologice, o aprofundare a prevederilor dogmaticii creștine, mai ales a celor referitoare la dimensiunea practică a cultului. În acest scop, exceptarea actelor conciliilor ecumenice sau locale, a textelor patristice, a legislației romano-bizantine sau a diferitelor scrieri ale unor autori din mileniul întâi (istorici ai Bisericii, hagiografi etc.) nu poate – credem – decât să contribuie la fundamentarea demersurilor privitoare la geneza și răspândirea creștinismului românesc. De aceea, în rândurile de mai jos vom oferi o serie de fragmente din literatura ecleziastică și laică referitoare la ritul și ritualul funerar creștin, fiind convinși că, astfel, facem un real serviciu arheologilor; aceasta, cu atât mai mult cu cât, nu de puține ori, opiniile despre un aspect sau altul al practicii funerare creștine sunt lipsite de un anumit suport dogmatic, care să le facă mai credibile, singurul argument fiind bunul simț. În același timp, ne vom referi la unele realități arheologice din alte spații, pentru a putea surprinde mai ușor similitudinile cu cele de pe teritoriul românesc, diferențele, notele comparabile cu cele întâlnite în investigațiile realizate de arheologii români.

Înaintea prezentării textelor propriu-zise, sunt necesare o serie de precizări. Așa cum se cunoaște, eșafodajul dogmatic al creștinismului este rezultatul unui proces îndelungat, adesea tensionat și nu de puține ori controversat. Fundamentarea regulilor de credință s-a făcut treptat[3], fără, însă, a cuprinde toate laturile vieții creștine. De cele mai multe ori, *dimensiunea practică a religiei a fost neglijată, numeroase norme liturgice, ritualuri religioase, sărbători etc., rămânând neformulate sau statuate în vreun document oficial bisericesc sau laic.* "De pildă – scria Sfântul Vasile cel Mare (ca să menționez pe cel dintâi și cel mai general) –, cine este acela care pe cei ce nădăjduim în numele Domnului nostru Iisus Hristos ne-a învățat prin scrisoare a ne însemna cu chipul Crucii? Care scrisoare ne-a învățat pe noi a ne întoarce spre răsărit la rugăciune? Care dintre sfinți ne-a lăsat în scris cuvintele invocării la sfințirea pâinii? Dar apoi? care cuvânt scris [ne]-a învățat iarăși ungerea cu untdelemn? Dar de unde a se cufunda de trei ori omul [la botez – n.n.]?..."[4]. Pe de altă parte, neincluderea tuturor aspectelor de cult în vreo legiuire scrisă a dus la *apariția unor obiceiuri foarte variate de la o Biserică la alta, de la o zonă a*

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

*lumii creştine la alta.* Vechimea vieţii creştine, tradiţiile culturale, personalitatea unor episcopi, autoritatea diferitelor şcoli teologice au contribuit la crearea unei diversităţi de rituri, de credinţe, de practici, încât istoricul Socrate Scolasticul putea scrie că "e greu sau mai bine cu neputinţă de a face o exactă enumerare de toate practicile diferite ale bisericii"[5] Aceste diferenţe n-au fost depăşite nici chiar atunci când întrunirile episcopale (sinoade sau concilii) şi-au asumat sarcina statuării prin canoane a conduitei credincioşilor din întreaga lume creştină[6].

În acelaşi timp, nu trebuie pierdută din vedere *realitatea politică a spaţiului european, în speţă a celui românesc, în mileniul I.* În Imperiul roman, devenit creştin, şi, apoi, în statele din vestul continentului, existenţa unor structuri politice bine organizate, a autorităţilor laice şi ecleziastice, a dus la impunerea cu mai multă uşurinţă a regulilor şi practicilor de cult, la supravegherea mai riguroasă a disciplinei religioase, la stoparea sau cel puţin, temperarea tendinţelor heterodoxe sau la eliminarea multor rămăşite păgâne. Numeroase norme emise de puterea sacerdotală sau temporală au indicat "cărţile dumnezeieşti" necesare credincioşilor[7], au precizat canoanele cu valoare universală[8], au statuat obligativitatea întrunirilor periodice ale episcopilor din eparhii[9], au hotărât asupra sărbătorilor şi serviciilor de cult[10], au stipulat înfiinţarea unor forme de instrucţie în "ştiinţele" ecleziastice şi profane[11], au instituit reguli de comportament ale clericilor faţă de enoriaşi[12], au formulat prevederi privitoare la erezii[13] şi eventualele reminiscenţe ale păgânismului[14]. Nu acelaşi lucru se poate spune despre spaţiul nord-dunărean, unde încetarea stăpânirii imperiale, dispariţia treptată a vieţii urbane şi diferitele stăpâniri barbare n-au îngăduit dezvoltarea unei organizări ecleziastice bine structurate, au creat întreruperi în contactele cu creştinătatea sudică, astfel încât vechile culte au putut rezista timp mai îndelungat, normele noii religii au fost adoptate mai "liberal", pe cale populară, şi s-a putut chiar reveni la practici ancestrale.

În sfârşit, trebuie subliniat faptul că acţiunea de convertire a diferitelor neamuri păgâne şi atitudinea Bisericii faţă de ele au îmbrăcat forme variate de manifestare, de la *gentes* la altele, de la o epocă la alta[15]; interesele politice, starea culturală a credincioşilor sau statutul lor politico-administrativ au impus – nu o dată – o anumită abilitate din partea autorităţilor ecleziastice şi laice, acceptarea unor concesii, abateri de la prevederile canonice, o firească toleranţă în observarea regulilor noii religii (text 1)[16]

Precizarea acestor elemente nu este lipsită de importanţă, credem, pentru discuţia de faţă, întrucât ea ne ajută să înţelegem mai bine realitatea arheologică. Mai întâi, va trebui să acceptăm ideea că *nu vom găsi întotdeauna în sursele creştine un suport doctrinar pentru identificarea pe teren a elementelor*

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

*specifice de rit și ritual ale creștinismului*. Multe practici nefiind formulate, altele aplicându-se diferit de la o zonă la alta, este firesc ca evidența lor arheologică să fie minimă. De asemenea, situația politică a populației romanice nord-dunărene – aflată între *latinitas* și *barbaritas*, supusă stăpânirilor periodice diverse – a făcut ca *noua religie să nu se propage în dimensiunea sa integrală*: multe date au rămas necunoscute timp îndelungat, altele au fost însușite doar parțial, anumite practici au fost eludate – unele adoptate într-o manieră păgână –, rezistența vechilor credințe s-a dovedit mai puternică (texte 2, 3). Cu toate acestea, credem că nici un demers asupra creștinismului nord-dunărean în mileniul I nu poate fi întreprins fără apelul la diferitele scrieri ecleziastice din acest interval. În ciuda conținutului lor parcimonios, textele respective constituie introduceri în universul ideatic al noii religii, sunt puncte de reper pentru delimitarea elementelor creștine de altele de sorginte greco-romană, dacică sau de proveniență barbară.

**Texte**

**1.** C. 30 V-VI Constantinopol (Trullan) (anii 691-692):

"Voind să se facă totul spre zidirea bisericii, am hotărât să punem la ordine și pe preoții de la bisericile din teritoriile barbarilor; așadară, dacă dânșii cred că se cuvine a călca apostolescul canon, carele [dispune] a nu-și lepăda soția proprie sub cuvânt de evlavie și a face peste cele ce s-au rânduit și din pricina aceasta, înțelegându-se cu soțiile lor, se rețin de împreunare întraolaltă, hotărâm ca aceștia la nici un caz să nu mai trăiască laolaltă cu acelea, ca prin aceasta să se dea dovada deplină despre făgăduința lor. *Și aceasta le-am îngăduit lor nu pentru altceva decât numai pentru socotința lor mică de suflet și pentru moravurile lor străine, încă neîntărite*." (s.n.)

*CBO*, I$_2$, p. 392 = *CBO*$^2$, p. 122.

**2.** Bartolomeu de Alverna, vicar de Bosnia (din care făcea parte și Banatul Timișoarei) între 1367-1407: *Errores schismaticorum orientalium* (titlu atribuit) constată, printre alte "erori", inclusiv ale românilor, marea diversitate a modalităților și formulelor de botez: *Sed unusquisque format sibi verba, sicut sibi videtur; et dum infundit aquam super caput baptizandi, unus legit: "Beati quorum"; alter: "Asperges me"; alter legit: "Quotquot baptizati estis, Christum induistis"; alter vero "Alleluia" tribus viabus; alter: "Baptizatur servus Dei nomine sancti Petri vel Demetrii", sicut vult quod*

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

*habeat nomen. Et de XX vix invenies duos concordes in baptizando, sed unusquisque laudat se super alios. Et tot truphas super baptizando faciunt, quod christiano intelligenti abominabile, est scire aut videre.*

Cf. Ş. Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 212, nota 23.

3. Enciclica mitropolitului Neofit denunţă superstiţiile clerului şi poporului Ţării Româneşti (către 1738-1748):

"Dovedit şi foarte arătat iaste, cum că călcarea poruncilor lui Dumnezeu face pre cei ce la calcă blestemaţi... Deci dar pentru ca să vă depărtaţi de la acest blestem şi voi toţi credincioşii creştini preoţi şi miréni, bătrâni şi tineri, bărbaţi şi mueri ca cum n-aţi ştiut până acum aciastă călcare a poruncilor lui Dumnezeu ce făceaţi. Iată că ne-am socotit să vă arătăm cum că săboarele sfinţilor părinţi şi canoanele lor când să calcă de către creştini, iaste ca cum ar călca cinevaşi şi dumnezeieştile scripturi, întru care scripturi sunt scrise poruncile lui Dumnezeu... Ce dar, de vreme că şi canonul 62 al sfântului sobor den Trul, poruncéşte şi zice chiar aşa: 'Céle ce să numesc *Calende* adecă zilele céle dentâi ale fieştecărei luni în care avea obicei Elinii de făcea nişte jărtfe, şi céle ce să numesc *bota* şi céle ce să numesc *brumalia* sau *rusalii*, care era nişte praznice elineşti pentru că *brumii* era poreclele lui Dionisos şi jocurile céle din vilean de la zbor [sobor – n.n.] ale muerilor care putea să pricinuiască şi multă stricăciune şi vătămare şi însăşi câte să făcea de oamenii şi de muerile elineşti cu numele dumnezeilor lor celor mincinoşi după oarecare obicei vechi şi străine de viaţă creştinească, acestea toate le lepădăm şi poruncim să nu să inbrace bărbaţii în haine muereşti, nici muerile în haine bărbăteşti, care acéstea le făcea Elenii pre la praznicile lui Dionisos jucând'[17] Ci dar pre cei ce să ispitesc de acum înainte a face vreuna dentr-acestea ce s-au grăit mai sus, ştiind acéste hotărâri ale noastră, pre aceştiia, de vor fi clerici, poruncim să se catherisească, iar de vor fi miréni, să se afurisească.

Aşijderea, şi canonul al 63 tot al acestui sfânt săbor aşa zice: 'Chiar focurile ce să aprind de către unii la începerile lunilor, înaintea prăvăliilor sau a casilor lor, care aceste focuri să şi ispitesc oarecarii de le sar după vreun obicei vechiu elinesc,

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

acestea de acum înainte poruncim să să înceteze'[18]. Carele dar va mai face vreuna ca aciasta, de va fi cliric să să catherisească, iar de va fi mirean să să afurisească. Deci dar și noi, după porunca sfinților părinți, părintește vă sfătuim și vă învățăm pre voi pre toți, preoți și miréni, bărbați și mueri, mari și mici, de acum înainte să încetați de unile ca acestea diavolești obicéiuri, care faceți unii, dupre cum sunt *borăceanii* ce să înbracă cu haine muerești și *călușarii* de joacă pre la *Rusalii*, și *Drăgaica*, ce să înbracă cu haine bărbătești și joacă la nașterea Mergătorului înainte și Botezătorului Ioan, țiind și sabia în mână și *Brezaia* ce pune pă obrazul lui o față de ocară cu peri, chip de mascara și de batjocură și joacă pe la nașterea D<o>mnului H<risto>s și *devla* ce iaste căpățână de râmătoriu și umblă țiganii cu dânsa în ziua ajunului sfântului marelui ierarh Vasilie și *păpăruda* ce iaste înfășurată cu bozii și joacă joi a treilea săpătămână după Paște și către altele asemenea diavolești obicéiuri sânt. De vréme că până acum, fiindcă n-ați știut voi cum că iaste călcare de lége, vă ertăm că le-ați făcut prin neștiință, iar de acum înainte, după ce vă va ceti aciastă carte a noastră, la al oricăruia preot mahala sau la vreun sat de să vă face vreun obiceiu ca acesta diavolesc, de va putea preotul, să-l oprească să nu să facă, iar de nu va putea să-l oprească, să vie să ne facă noao în știre, iar de care cumva nu ne va face el noao în știre iar oricarile mirean, bărbat sau muiare sau țigan sau țigancă va îndrăzni de acum înainte să facă vreuna dentru acéstea obicéiuri diavolești, să fie afurisit de la Tatăl și de la Fiul și de la Sfântul Duh și să fie afară de Bisérica lui H<risto>s. Și nici de o muri, nimenea să nu îndrăznească să-l îngroape nici pre el, nici pre muerea lui, nici pre copiii lui..."

---

Cf. P.S. Năsturel, *Le christianisme roumain à l'époque des invasions barbares*, extras din "Buletinul Bibliotecii Române", S.N., vol. XI (XV), Freiburg, 1984, p. 248-250 (textul integral -- p. 248-251).

---

## 1. Ritul funerar

Un "discurs asupra morții" în creștinism s-a închegat foarte greu, respectiv către anii 200-250, dar și după această dată el rămâne încă insuficient

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

structurat[19] Abia prin opera lui Augustin și Grigore cel Mare, în Occident, si a lui Ephrem Syrul si Ioan Damaschin, în Orient, s-au elaborat norme scrise privitoare la ritualul înmormântării crestine[20] Cu toate acestea, multe aspecte au rămas nestatuate, printre care si cel privitor la ritul funerar. În această privință, se admite, de obicei, că, sub influența creștinismului, a avut loc modificarea cutumelor funerare, printre care si substituirea incinerației cu înhumația[21] Această opinie are la bază mai degrabă bunul-simț decât rigurozitatea stiințifică, pentru că *Biserica n-a elaborat nici o normă cu valoare dogmatică valabilă în întreaga lume creștină*. Autoritățile ecleziastice romano-catolice si-au precizat poziția abia în ultima sută de ani, acceptând incinerația trupurilor, pe când cele ortodoxe n-au luat în discuție acest aspect nici până astăzi[22]

Rațiuni de natură biblică (avertismentul din *Facerea*, 3, 19: "pământ ești și în pământ te vei întoarce"), dogmatică (trupul Mântuitorului a fost pus în mormânt; scopul credinței este mântuirea), morală (cinstirea moaștelor) si tradițională (înhumația era ritul specific religiei evreiești[23]; primii crestini au fost îngropati) au condus la opinia că religia lui Hristos a îmbrățișat de la începuturi înhumația[24] Mai mult, antropologia și soteriologia crestină afirmă – pe fondul mai larg al concepției despre renasterea universală[25] – ideea redemțiunii trupurilor în vederea Judecății de Apoi si a dobândirii vieții vesnice[26] Drept urmare, se proclamă permanența naturii materiale a corpurilor si identitatea lor înainte si după resurecție (texte 4-6). De aceea, așa cum se desprinde din unele texte ale apologeților, creștinii timpurii au respins cremațiunea (texte 7, 8), preferând înhumația (text 9). *Nu există, însă, nici un canon emis de vreun conciliu ecumenic care să interzică incinerația și să declare înhumația ca rit obligatoriu.* Singura prevedere de acest gen se întâlneste în actele sinodului de la Paderborn (Saxonia) din 785, prin care se interzicea, sub amenințarea pedepsei capitale, incinerarea corpurilor de către saxonii abia convertiți (trext 10); ea se înscrie în ansamblul măsurilor punitive luate de Carol cel Mare pentru distrugerea păgânismului în Saxonia și grăbirea crestinării populației de aici[27]

Trecerea de la incinerație la înhumație a fost un proces îndelungat. Se cunoaste, în acest sens, faptul că în Imperiul roman, în momentul ascensiunii creștinismului, înhumația se generalizase deja sub influența cultelor orientale[28] Cu toate acestea, *la sfârșitul secolului al IV-lea, creștinii practicau încă incinerația la un loc cu înhumația* (*CTh*. 9, 17, 6) (text 11)[29] Decadența păgânismului a dus la înlocuirea treptată a practicii arderii cadavrelor, încât Macrobiu (*Sat*. VII, 7,5) scria că ea dispăruse complet în epoca sa[30] Cu toate

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

acestea, în anumite zone ale fostului Imperiu roman, crematiunea s-a menținut un timp mai îndelungat, fapt confirmat atât de texte (text 12), cât și de descoperiri arheologice. Astfel, morminte de incinerație se întâlnesc în epoca merovingiană în Franța (Envermeu (Seine-Inférieure), Blaru (Seine-et-Oise), Hermes (Oise), Soyria și Monnet-la-Ville (Jura), Herméville (Meuse), Groisy (Haute-Savoie)), Belgia (Zemmerzake, Port-Arthur, Brecht – toate din secolul VII), Olanda (Wageningen, Katwijk-Binnen – secolele VI-VII, Utrecht, Putten – secolele IX și chiar X), pe Rhinul mijlociu (Walsum – sfârșitul secolului VI-secolul VIII, Haltern – secolul VII, Xanten – secolul VIII etc.)[31] De asemenea, o reminscență a incinerației o constituie utilizarea focurilor rituale, purificatoare ale mormintelor, așa cum se observă în multe descoperiri din Gallia secolelor V-VI – Lorraine (Imling-Xouaxange în Moselle, Trémont în Meuse), Champagne (Justice de Haus și Maltrat în Marne, Lezéville în Haute-Marne), Franche-Comté (Audincourt în Doubs), Normandie (Londinières și Parfondeval în Seine-Inférieure), Île-de-France (Palay în Seine-et-Marne)[32] *Această practică a fost atribuită influenței germanicilor*, la care exista obiceiul arderii gropii sau a unor fragmente de oase[33] (text 13). Arheologii au observat faptul că incinerația dispare mai rapid în acele zone puternic romanizate (câmpiile Garonne-ului, sudul Masivului Central)[34], menținându-se un timp mai îndelungat în regiunile unde influența romană a fost mai redusă, precum și în mediul rural, atașat multă vreme credințelor ancestrale[35]

Crematiunea corpurilor s-a menținut "mai mult decât sporadic" și în alte zone ale Europei. De exemplu, la slavii occidentali, ea a supraviețuit până în secolul al XII-lea, deși Biserica luptase împotriva ei încă din secolul al X-lea[36] Ea se întâlnește chiar și în sud-estul Europei, așa cum o atestă descoperirile de la Bostanište (Macedonia) (mijlocul secolului al IV-lea)[37]

Pentru istoria creștinismului, problema ritului funerar prezintă un interes aparte. Așa cum arată descoperirile și analizele întreprinse de arheologi, în Dobrogea romană, ca în întreg imperiul, de altfel, înhumația s-a generalizat încă din secolul al III-lea, sub influența religiilor venite din Orient[38], spre deosebire de Dacia, unde incinerația era aproape exclusivă[39] În spațiul extracarpatic, înhumația se utiliza cu precădere pentru copii (secolele II-III)[40] În secolele IV-VI, inscripțiile, textele martirice și descoperirile arheologice din Dobrogea romano-bizantină probează practicarea generală a înhumației[41], semn incontestabil al creștinismului locuitorilor din provincie. În fosta Dacie romană, în primul secol de după părăsirea aureliană, înhumația devine regulă în mediul urban (Apulum, Potaissa, Napoca, Ulpia Traiana), incinerația rămânând predominantă în lumea rurală: *folosirea inhumației este apreciată ca o*

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

*dovadă a penetrației creștinismului*[42] La est și sud de Carpați, în mediul Sântana de Mureș, se observă prezența biritualismului, ritul incinerației fiind considerat o influență a factorului autohton geto-dacic[43] Cât privește mormintele de inhumație, s-a făcut aprecierea că, prin anumite caracteristici (orientare V-E, lipsa ofrandelor, sărăcia sau lipsa inventarului funerar), unele dintre ele pot fi calificate drept creștine[44]; *Martiriul Sfântului Sava Gotul* arată, de altfel, că locuitorii care îmbrățișaseră religia lui Hristos practicau înhumația[45]

În a doua parte a mileniului marilor migrații, în spațiul carpato-dunăreano-pontic, sunt documentate numeroase morminte de incinerație[46] Faptul este aproape curios, dacă se are în vedere numărul – de asemenea, foarte ridicat – al obiectelor creștine din diferite așezări, care probează statutul creștin al populației. Față de acest fenomen, istoriografia românească a încercat multiple explicații, precum activarea tradițiilor locale geto-dacice[47] sau romane[48], prezența unor grupe alogene[49], dintre care slavii târzii, atestați prin unele necropole tumulare în Transilvania (Nușfalău – jud. Sălaj, Apahida și Someșeni – jud. Cluj)[50], au fost cei mai importanți. În acest context, este greu să se susțină apartenența celor incinerați la comunitatea creștinilor, deși o anumită toleranță față de o populație nesupusă vreunui control laic și ecleziastic centralizat nu este exclusă din partea Bisericii. În orice caz, fie că o atribuim influențelor antice locale (getice, greco-romane), fie o explicăm prin prezența alogenilor păgâni, menținerea incinerației ca practică funerară o perioadă mai îndelungată, concomitent cu răspândirea noii religii, este demonstrată atât de descoperirile arheologice[51], de elementele de natură etnografică și folclorică[52], dar si de informații scrise din plină epocă medievală (text 14) și de la începutul modernității[53].

## Texte

4. Origen, *Peri arhon*, II, 10, 3 (anul 229):

"Și trupurile noastre – așa trebuie să credem – cad ca și grăunțele, în pământ, dar în ele se află un principiu formator, care conține în el substanță trupească și, după ce a murit, a putrezit și s-a descompus, acest principiu formator... va ridica din nou aceste corpuri din pământ, le va reface, le va restaura..."

*PSB*, 8, p. 172.

5. Rufin de Aquileea (anii 345-411), *Mărturisire de credință ortodoxă*, IV (*Despre învierea morților*):

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

"Noi mărturisim însă, curat şi deplin, că va fi învierea trupului nostru în care vieţuim acum. Noi nu spunem, cum ne învinuiesc unii pe nedrept, că pentru această înviere va fi un alt trup, ci spunem că va fi însuşi acest trup, care, nici în întregimea lui nu va avea vreun membru tăiat, şi nici o parte a acestui trup nu va fi retezată, ci acestui trup, la înviere, nu-i va lipsi nimic din toată natura sa, decât numai stricăciunea."

Traducere şi prezentare de N. Petrescu, în *MO*, 36, 1984, 5-6, p. 356.

**6.** Sf. Ioan Damaschin, *Dogmatica*, IV, 27 (sec. VIII):

"Credem şi în învierea morţilor... Iar când spunem înviere, spunem învierea trupurilor, deoarece învierea este starea de a doua a celui căzut... Prin urmare, însuşi corpul coruptibil şi descompus, însuşi va învia incoruptibil..."

*IO*, 1, p. 319-320.

**7.** Tertulian, *De anima*, LI, 4 (anii 208-211):

"... de aceea, ferind în chip superfluu sufletele, ei [păgânii – n.n.] spun că trebuie arse corpurile. Alta este, însă, raţiunea acestei pietăţi, nu ocrotitoare a rămăşiţelor sufletului, ci adversară a cruzimii faţă de corp, pe care omul nu trebuie să-l dea ca pentru ispăşirea unei pedepse."

*PSB*, 3, p. 326.

**8.** Minucius Felix, *Octavius*, XI, 4 (între 202-246):

"De aceea [*creştinii* – n.n.] *afurisesc rugurile, condamnând arderea cadavrelor*, ca şi când corpul, şi fără atingerea flăcărilor, nu s-ar preface în ţărână cu trecerea anilor." (s.n.)

*PSB*, 3, p. 362.

**9.** *Ibidem*, XXXIV, 10:

"Corpul, chiar dacă s-ar usca şi s-ar preface în praf, dacă s-ar descompune în apă, dacă ar deveni cenuşă, numai pentru noi se pierde, nu mai există, dar pentru Dumnezeu se păstrează, căci Lui îi este dată paza elementelor. *Noi* [*creştinii* – n.n.] *nu ne temem, cum spuneţi voi, să nu suferim vreo stricăciune la înmormântare, ci ne folosim de un obicei vechi şi bun, acela al îngropării*." (s.n.)

*PSB*, 3, p. 389.

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

**10.** *Capitulatio de partibus Saxoniae, 775-790, 7, M.G.H., Capitularia regum Francorum*, t. I, p. 69: *Si quis corpus defuncti hominis secundum ritum paganorum flamma consumi fecerit, et ossa eius ad cinerem redierit, capitae punietur.*

Apud Éd. Salin, *La civilisation mérovingienne d'après les sépultures.les textes et le laboiratoire*, deuxième partie, *Les sépultures*, Paris, 1973, p. 358, text 143 = Héfélé, V, p. 53 (forma prescurtată, tradusă).

**11.** *CTh*, 9, 17, 6 (30 iul. 381): *Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius AAA. Pancratio P[raefecto] V[rbi]. Omnia quae supra terram urnis clausa vel sarcofagis corpora detinentur, extra urbem delata ponantur, ut et humanitatis instar exhibeant et relinquant incolarum demicilio sanctitatem...*

*Theodosiani Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis*, ed. Mommsen, I/2, Berlin, 1905, p. 465 = *CJust*, I, 2, 2, în *Corpus Jurius Civilis*, III, *Novellae*, ed. R. Schoell, Frankfurt am Mein, 1968, p. 12.

**12.** Sidonius, Apollinarus, *Epistulae*, III, 12, *M.G.H., Auct. antiquiss.*, t. VIII, p. 47: în cimitirul unde odihnea bunicul scriitorului și "în care nu se mai deschiseseră gropi de mult timp" mormintele erau atât de incinerație, cât și de înhumație (*Campus autem ipse dudum refertus tam bustualibus favillis quam cadaveribus nullam iam diu scrobem recipiebat*).

Apud Éd. Salin, *op.cit.*, p. 357, text 141.

**13.** *Vita sancti Arnulfi*, 12, *M.G.H., Script. rer. merovingic.*, II, p. 436: în timp ce Sfântul Arnulf (580-640) vizita Thuringia împreună cu regele Dagobert, acesta din urmă a dat focului cadavrul decapitat al unui bolnav (*Post haec autem cum* [*Arnulfus*] *patrias Toringorum cum eodem rege invidendas intrasset, forte fuit quidam procerum nomine Noddilo puerum atque parentem suum quem satis diligebat supremis funeraret fletibus; nam et sanguinitatis propinquo et amicicia eidem insolubile iungebatur affectu. Rege autem iam quantocius ex eadem properante villa, nihil angustianti aliut aderat, nisi, languentis capite amputato, more gentilium cadaver ignibus comburendum traderetur*).

Apud Éd. Salin, *op.cit.*, p. 396-397, text 233.

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

**14.** *Îndreptarea Legii*, glava 378 (1652): se interzice arderea cadavrelor considerate a fi strigoi.

"Iar acei ce ard pe frații lor crestini si fac atâta păcat de mare, îngrozește-te soare și-i acopere întru întunearecule: si tu, pământule, gemi și-i înghiți, si nu numai pre dânșii, ce si pre ceia ce-i îndeamnă... de ce câți veți să nu mergeți în iad să vă munciți, de acest diavolesc lucru să fugiți departe, adecă să nu ardeți trupurile morților, nici să creadeți câte se arată pre acel trup mort..."

*Îndreptarea Legii 1652*, Bucuresti, 1962, p. 351-353.

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

## Note

1. N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988; D. Gh. Teodor, *Creştinismul la est de Carpaţi de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iaşi, 1991; I. Barnea, *Arta creştină în România*, I, Bucureşti, 1979; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ed. a II-a, Bucureşti, 1992.
2. D. Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 112-113.
3. Pentru cronologia dogmaticii creştine, cf. E. Haag, *Histoire des dogmes chrétiens*, I, Paris, 1862, p. 81-84; J. Tixeront, *Histoire des dogmes dans l'Antiquité chrétienne*, I, Paris, 1924, p. 15-30; E. Branişte, *Originea, instituirea şi dezvoltarea cultului creştin*, în *ST*, 15, 1963, 3-4, p. 131-140; I.G. Coman, *Patrologia*, I, Bucureşti, 1984, p. 25-33.
4. C 91 Vasile cel Mare (anul 375) - *CBO*, $II_2$, p. 139-140 = *CBO*$^2$, p. 394-395.
5. Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, V, 22, traducere de I. Gheorghian, Bucureşti, 1899, p. 273; cf. şi Sozomen, *Istoria bisericească*, VII, 19, traducere de I. Gheorghian, Bucureşti, 1899, p. 298-300; Epiphanios, *Expunerea credinţei*, 10, 3, în *FHDR*, II, p. 175; pentru fenomenul general, E. Branişte, *Uniformitatea în săvârşirea serviciilor divine*, în *ST*, 9-10, 1949, p. 781-813.
6. V. Loichiţa, *Hotărârile şi definiţiile dogmelor de credinţă ale celor şapte sinoade ecumenice*, în *MB*, 9, 1959, 1-2, p. 25-44; I.G. Coman, *Sinoadele ecumenice ca expresie a universalităţii bisericeşti*, în *ST*, 19, 1967, 1-2, p. 3-22; J.-M.-A. Salles-Dabadie, *Les Conciles Oecuméniques dans l'histoire*, Genève, 1963, p. 5-10.
7. Cf. c. 60 Laodiceea (343) *CBO*, $II_1$, p. 118 = *CBO*$^2$, p. 230-231; c. 24 Cartagina (419) *CBO*, $II_1$, p. 178 = *CBO*$^2$, p. 252; c. 2 Sf. Atanasie cel Mare - *CBO*, $II_2$, p. 30-32 = *CBO*$^2$, p. 335-336; canonul Sf. Grigore Teologul - *CBO*, $II_2$, p. 157-158 = *CBO*$^2$, p. 403; canonul Sf. Amfilohie (episcop de Iconium la sfârşitul secolului al IV-lea) - *CBO*, $II_2$, p. 159-160 = *CBO*$^2$, p. 403-404; Sf. Chiril al Ierusalimului, *Cateheza IV*, 33-37 (anul 348 sau 350) - *IO*, 6, p. 129-133; c. 4-13, 15, Reims (813) - Héfélé, V, p. 182; c. 17 Tours (813) - *Ibidem*, p. 187; c. 2 Mayenza (847) - *Ibidem*, p. 328 = *DC*, II, p. 25; c. 85 apostolic - *CBO*, $I_1$, p. 314 = *CBO*$^2$, p. 50 = Héfélé, I, p. 643-644.
8. C. 2 V-VI Constantinopol (Trullan) (691-692) - *CBO*, $I_2$, p. 305-307 = *CBO*$^2$, p. 100-101 = Héfélé, IV, p. 211 = *DC*, I, p. 336; c. 1 VII Niceea (787) - *CBO*, $I_2$, p. 490-491 = *CBO*$^2$, p. 161-162; de asemenea, vezi *CBO*, $I_1$, p. 47-48, 59-60. Pentru Occident, c. 53 Frankfurt (794) - Héfélé, V, p. 117; c. 10-12 Aix-la-Chapelle (802) - *Ibidem*, p. 164.
9. C. 5 I Niceea (325) - *CBO*, $I_2$, p. 28 = *CBO*$^2$, p. 54 = *COD*, p. 8 = Héfélé, V, p. 376; c. 19 IV Calchedon (451) - *CBO*, $I_2$, p. 238 = *CBO*$^2$, p. 88-89 = *COD*, p. 96 = *DC*, I, p. 233; c. 8 V-VI Constantinopol (Trullan) - *CBO*, $I_2$, p. 330-331 = *CBO*$^2$, p. 108-109 = *DC*, I, 337 = Héfélé, IV, p. 212; c. 20 Antiohia (341) *CBO*, $II_1$, p. 77-78 = *CBO*$^2$, p. 213 = Héfélé, I, p. 511; c. 6 Riesbach şi Freising (799) - Héfélé, V, p. 154; c. 26 Paris (829) - *Ibidem*, p. 258; conciliul de la Hippona (Africa) - *DC*, II, p. 195; c. 37 apostolic - *CBO*, $I_1$, p. 244 = *CBO*$^2$, p. 28 = Héfélé, I, p. 629.
10. De exemplu, c. 79 Aix-la-Chapelle (789) (cântecele pe care trebuiau să le cunoască credincioşii) Héfélé, V, p. 92; c. 3 Salzburg (799) (la procesiunile din timpul Paştelor se va cânta *Kyrie eleison*) - *Ibidem*, p. 157; c. 19 Aix-la-Chapelle (809) (principalele sărbători creştine de peste an) *Ibidem*, p. 176; c. 50 Aix-la-Chapelle (817) (se prescriu psalmii pentru defuncţi) - *DC*, I, p. 68.

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

11. C. 5 Attigny (822) (necesitatea ameliorării situației școlilor utile instrucției; în marile dioceze se vor fonda mai multe școli) – Héfélé, V, p. 227-228; c. 4 Roma (15 nov. 826) (episcopii, preoții, diaconii și subdiaconii ignoranți vor fi obligați să se instruiască) *Ibidem*, p. 243 = *DC*, IV, p. 204; c. 34 Roma (15 nov. 826) (în toate bisericile episcopale sau de sat și, mai ales, acolo unde este necesar vor fi *magistri et doctores* care vor preda *artes liberales* si *sancta dogmata*) – Héfélé, V, p. 245 = *DC*, IV, p. 203; c. 5 *Urbs regia Ticina* (Pavia) (805) (episcopul va studia asiduu și va instrui clericii subordonați și poporul) - Héfélé, V, p. 383 = *DC*, III, p. 358; c. 18 Valence (Franța) (8-9 ian. 855) (episcopii se vor consulta pentru organizarea scolilor necesare învățării științelor ecleziastice și profane si a cântului bisericesc) – Héfélé, V, p. 403 = *DC*, VI, p. 21 etc. Pentru formarea religioasă a clericilor și instrucția poporului, cf. P. Riché, *La vie quotidienne dans l'Empire carolingien*, Paris, 1973, p. 227-240; J. Chélini, *L'aube du Moyen Âge. Naissance de la chrétienté occidentale. La vie religieuse des laïcs dans l'Europe carolingienne (750-900)*, Paris, 1991.

12. C. 5 Aix-la-Chapelle (801) (episcopul trebuie să-și invețe poporul Tatăl Nostru și Simbolul) - Héfélé, V, p. 163; c. 3 Aix-la-Chapelle (809) (aceeași prevedere) – *Ibidem*, p. 174; c. 2 Reims (813) (aceeași prevedere) – *Ibidem*, p. 182; c. 45 Mayenza (813) (episcopul va face cunoscut Tatăl Nostru în limba maternă a credinciosilor) *Ibidem*, p. 186; regula 77 din colecția de acte sinodale a Sf. Bonifaciu (mijlocul secolului VIII) (fiecare preot va face cunoscut neofiților, în limba maternă, formula de abjurare și profesiunea de credință) – *Ibidem*, IV, p. 490; c. 1 Aix-la-Chapelle (809) (clerul va trebui să cunoască personal parohiile) – *Ibidem*, V, p. 174; c. 15 Reims (813) (episcopii vor traduce omiliile Părinților în limba țării) – *Ibidem*, p. 182; c. 17 Tours (813) (episcopii vor întocmi o culegere de omilii și le vor traduce *in rusticam Romanam lunguam aut Theotiscam*) – *Ibidem*, p. 187; c. 2 Mayenza (847) (aceeași prevedere) – *Ibidem*, p. 328 = *DC*, III, p. 25; c. 6 Paris (826) (nu vor fi botezați acei care nu sunt suficient instruiți în credința creștină) – Héfélé, V, p. 255 = *DC*, III, p. 302; c. 8 Aix-la-Chapelle (836) (sacerdoții vor trebui să facă enoriașilor o instrucție clară și utilă) – Héfélé, V, p. 383 = *DC*, III, p. 358.

13. Numeroase concilii ecumenice și locale au condamnat ereziile.

14. Știrile sunt foarte abundente; cu toate măsurile luate, însă, evanghelizarea s-a lovit de atașamentul tenace, niciodată învins definitiv, al oamenilor la credințele ancestrale – vezi doar vol. *Le Monothéisme. Mythes et traditions*, sous la direction de A. Akoun, Brepols, 1990.

15. De exemplu, convertirea saxonilor s-a făcut prin forță.

16. Vezi *Responsa ad consulta Bulgarorum* din 866 a papei Nicolae, prin care pontiful roman aducea la cunoștința conducătorilor bulgari regulile ce trebuiau urmate pentru convertire. Impresia care se degajă este aceea a unei lipse totale de exigență, concesiile fiind determinate de rațiuni politice; iată câteva exemplu: reg. 3: practicile din Biserica latină pentru căsătorie nu sunt absolut necesare; cele mai multe dintre ele pot fi eludate dacă e vorba de oameni săraci; reg. 34-36: când nu este necesar, se vor evita luptele; reg. 41: nimeni nu poate fi forțat să îmbrățișeze creștinismul; reg. 49: toate practicile care nu constituie păcate vor fi conservate după trecerea la creștinism; reg. 102: nimeni nu poate fi adus cu forța la noua religie – cf. Héfélé, V, p. 565-569. Această toleranță a provocat reacția foarte violentă – desigur, exagerată – a patriarhului Fotie, care, într-o scrisoare adresata episcopilor orientali, denunța practicile contrare canoanelor propovăduite bulgarilor de acești "oameni ai tenebrelor" (clericii occidentali) – *Ibidem*, p. 572. La fel de sugestivă este, de asemenea, o epistolă a aceluiași patriarh, trimisă prințului armean monofizit Ashat (aprox. 869): "Dacă vreunul nu consimte imediat să admită principiile exacte ale dreptei credințe, noi nu-l trecem în rândul oamenilor nebuni... Se cunosc oamenii supuși prejudecăților, nu-i ușor să-i smulgi unei idei preconcepute..." – cf. I. Iordache, *Două scrisori inedite ale Patriarhului Fotie către armeni*, în *MO*, 24, 1972, 5-6, p. 399; cf. și text 1.

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

17. Textul acestui canon este următorul: "Aşa-zisele Calende şi cele numite Vota şi cele chemate Brumalia, şi prăznuirea care se face în cea dintâi zi a lunii lui Martie, voim ca de îndată să fie scoasă din vieţuirea credincioşilor. Dar mai lepădăm şi jocurile obşteşti ale femeilor, ca necuviincioase şi ca putând naşte multă pagubă şi vătămare, dar încă şi jocurile jucate fie de bărbaţi, fie de femei, în numele celor numiţi în mod mincinos dumnezei de către elini [păgâni – n.n.] şi slujbele ce se fac după un obicei vechi şi străin creştinilor orânduind ca nici un bărbat să nu se îmbrace în haină femeiască sau femeia, în cea care se potriveşte bărbaţilor, dar nici să nu puie asupra lor obraze [măşti – n.n.] de haz [comice – n.n.], sau de batjocură [satirice – n.n.], închipuind satiri, sau de jale [tragice – n.n.], nici să nu strige numele blestematului Dionisos când se strivesc strugurii în teascuri, nici turnând vinul în vase să nu stârnească râsul făptuind cele ale rătăcirii diavoleşti sub chipul neştiinţei sau al deşertăciunii. De aceea, cei care de acum înainte s-ar apuca să facă ceva din cele zise mai înainte, după ce au fost puşi în cunoştinţă, acestora poruncim ca aceştia, dacă ar fi clerici, să se caterisească iar, dacă ar fi laici, să se afurisească" – cf. *CBO*², p. 141 (fără intervenţiile editorului).

18. Este vorba, de fapt, de canonul 65 al aceluiaşi sinod: "Poruncim de la canonul de faţă să înceteze focurile care se aprind de către unii la lunile noi, înaintea sălaşelor proprii de lucruri sau a caselor şi pe care, după un obicei vechi, se apucă să le sară. De aceea, oricine ar face ceva de acest fel, dacă ar fi cleric să se caterisească iar dacă ar fi laic să se afurisească..." – cf. *CBO*², p. 143.

19. C. Vogel, *Le banquet funéraire paléochrétien – une fête du défunct et des survivants*, în *Le christianisme populaire. Les dossiers de l'histoire*, sous la direction de B. Plongeron et R. Pannet, Mayenne, 1976, p. 62; P.-A. Février, *La mort chrétienne: imaes et vécu collectif*, în *Histoire vécue du peuple chrétien*, I, *De la clandestinité à la chrétienté*, sous la direction de J. Delumeau, Toulouse, 1979, p. 79.

20. B. Cireşanu, *Tezaurul liturgic*, III, Bucureşti, 1912, p. 352-356.

21. M. Cabalska, *Étude sur la religion des peuplades concernant l'incinération*, în *Actes du VIII*ᵉ *Congrès des sciences préhistoriques et protohistoriques, Beograd, 9-15 septembrie 1971*, I, Beograd, 1973, p. 273; A. Dierkens, *Cimitières mérovingiens et histoire du Haut Moyen Âge. Chronologie-Société-Religion*, în *Acta Historica Bruxellensia*, IV, *Histoire et méthode*, Bruxelles, 1981, p. 15-70; H. Roosens, *Reflets de christianisation dans les cimitières mérovingiens*, în *Les Études Classiques*, 53, 1985, 1, p. 11-135; B. Young, *Paganisme, christianisme et rites funéraires mérovingiens*, în *Archéologie médiévale*, 7, 1977, p. 5-81.

22. Vl. Prelipceanu, *Incineraţia morţilor şi teologia ortodoxă*, în *ST*, 14, 1962, 7-8, p. 414-428; idem, *În legătură cu problema incineraţiei*, în *BOR*, 85, 1967, 11-12, p. 1189-1193; N. Sebeşan, *Este incineraţia interzisă de Biserică?*, în *MB*, 38, 1988, 1, p. 111-112; N. Neaga, *Incinerarea şi înmormântarea în lumina Sfintei Scripturi*, în "Teologie şi viaţă", S.N., 1(77), 1991, 1-8, p. 81-92.

23. H. Rabinowicz, *Crémation*, în *Encyclopaedia Judaica*, 5, Jerusalem, 1972, col. 1071-1072.

24. J. Besson, *Incinération*, în *DAFC*, II, col. 628-644, în special col. 632-644.

25. Tertulian, *De resurrectione carnis*, 12, apud I.G. Coman, *op.cit.*, p. 510.

26. Idem, *Apologeticum*, XLVIII, 4 – *PSB*, 3, p. 105-106; Niceta de Remesiana, *Despre simbolul de credinţă*, 10, traducere de Şt. Alexe, în *MO*, 26, 1974, 1-2, p. 67; G. Filoramo, *Eschatologie*, în *DECA*, I, p. 847-852; H. Crouzel-V. Grossi, *Résurection des morts*, în *DECA*, II, p. 2165-2168; B. Studer, *Sotériologie*, în *DECA*, II, p. 2310-2313.

27. Héfélé, V, p. 53 = *DC*, III, p. 278.

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

28. R. Jones, *Burial Customs of Rome and the Providences*, in vol. *The Roman World*, II, edited by J. Wacher, London and New York, 1987, p. 816-817.
29. Cf. J. Gaudemet, *L'église dans l'Empire romain (IV^e-V^e siècles)*, Paris, 1958, p. 700.
30. *Ibidem.*
31. Éd. Salin, *Les survivances de l'incinération en Gaule mérovingienne*, in *Mélanges d'histoire du Moyen Âge dédiés à la memoire de Louis Halphen*, Paris, 1971, p. 635-640, in special p. 638-640; idem, *La civilisation mérovingienne d'après les sépultures. les textes et le laboratoire*, deuxième partie (*Les sépultures*), Paris, 1973, p. 1-11; M. Colardelle, *Sépulture et tradition funéraires du V^e au XIII^e siècles ap. J.-C. dans les campagnes des Alpes françaises du Nord (Drôme, Isère, Savoie, Haute-Savoie)*, Grenoble, 1983, p. 373.
32. Éd. Salin, *Les survivances...*, p. 640; J. Chélini, *op.cit.*, p. 448.
33. Éd. Salin, *op.cit.*, p. 640; P. Gaillou, *Les tombes romaines d'Armorique. Essai de sociologie et d'économie de la mort* ("Documents d'archéologie française", 17), Paris, 1989, p. 55.
34. M. Rouche, *L'Aquitaine des Wisigoths aux Arabes. 418-781. Naissance d'une région*, Paris, 1979, p. 399 (cimitirele de incineratie sunt abandonate la mijlocul secolului al IV-lea).
35. R. Tomasson, *L'époque paléochrétienne en territoires tricasse et lingon du Nord-Ouest (III^e-VIII^e siècles)*, in *Bulletin de la Société Archéologique Champenoise*, 81, 1988, 4, p. 93-112.
36. E. Dabrowska, *Contribution à l'introduction du rite funéraire à inhumation chez les slaves occidentaux du Haut Moyen Âge*, in *Actes du VII^e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Prague. 21-27 août 1966*, II, Praha, 1971, p. 1225; W. Hensel, *Survivances du culte païen en Pologne médievale*, in *Trudî peatogo mejdunarodnogo Congressa slaveanskoi arheologii (Kiev, 18-25 senteabrea 1985 g.*, I$_1$, Moskva, 1987, p. 74; *Histoire religieuse de la Pologne*, sous la direction de J. Kloczowski, traduction de K.T. Michel, Paris, 1987, p. 81; Al. Gyesztor, *X^e-XV^e siècles. La religion populaire en Pologne et en Bohême*, in *Histoire vécue du peuple chrétien*, I, p. 318.
37. B. Babić, *Héritage païen dans le rite funéraire de la Macedoine paléochrétienne*, in *Actes du VII^e Congrès...*, p. 1055. Daca ipoteza noastra nu este prea îndrazneatâ, atunci este posibil ca o inscriptie de la Tomis, datatâ în secolele IV-V, sa sugereze practicarea incineratiei la aceastâ datâ târzie: "Ai mila ((Doamne)) de *cei fără trup*! Aici odihneste Alexandru, de curând *convertit*" (s.n.) – *IGLR*, 29. (Vezi si I. Barnea, *op.cit.*, p. 58, pl. 11, care dateazâ epigrafa în secolul V). Faptul nu este exclus, daca se are în vedere ca în acea perioadâ sunt mentionati încâ *audientes* ("neofiti") – *IGLR*, 23 (Tomis, sec. IV), 25 (Tomis, sec. IV). Totusi, arheologia nu confirmâ vezi mai jos, nota 38.
38. V. Barbu, *L'incinération et l'inhumation à l'époque romaine à Tomis*, in J. Harmatta (Her.), *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest, 1968, p. 375; idem, *Necropolele de epocă romană în orașele Pontului Stâng: caracteristici*, în "Pontica", 10, 1977, p. 203-214; A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (II^e-VII^e siècle de notre ère). Recherches archéologiques*, AIESEE, Bucarest, 1987, p. 89, 93, 95.
39. D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, Bucuresti, 1971, p. 108-109.
40. I. Ionitâ, *Din istoria și civilizatia dacilor liberi. Dacii din spatiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Iasi, 1982, p. 64; I. Ionita, V. Ursachi, *Văleni – o mare necropolă a dacilor liberi*, Iasi, 1988, p. 86.
41. *IGLR*; *Despre sfintii Epictet...*, IV, 33 – *PSB*, 11, p. 95; *ASS*, Ian. I, 133 – *FHDR*, II, p. 705; *ASS*, Ian. I, 135 – *FHDR*, II, p. 707; *ASS*, Sept. V, 29 – *FHDR*, II, p. 719; C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, Bucuresti, 1980; V. Lungu, C. Chera-Margineanu, *Contributii la*

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro

*cunoașterea unor necropole creștine ale Tomisului*, în "Pontica", 15, 1982, p. 175-199; C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *Contribuții la cunoașterea unor necropole creștine ale Tomisului (II)*, în *Ibidem*, 16, 1983, p. 217-230; idem, *Noi descoperiri din necropolele tomitene*, în *Ibidem*, 17, 1984, p. 109-130.

42. I. Hica-Câmpeanu, *Riturile funerare în Transilvania, de la sfârșitul secolului al III-lea e.n. până în secolul al V-lea e.n.*, în *AMN*, 16, 1979, p. 157-170.

43. I. Ioniță, *op.cit.*, p. 110; D. Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 112.

44. I. Ioniță, *op.cit.*, p. 106; D. Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 79-80.

45. *Martiriul Sfântului Sava Gotul*, VIII, 1, în *PSB*, 11, p. 324; *FHDR*, II, p. 715.

46. Exemple: Moldova – D. Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 90, 98; Muntenia – B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, în "Dacia", N.S., 32, 1988, 1-2, p. 91-139; idem, *Das Gräberfeld aus dem VIII. Jahrhundert von Izvoru, Jud. Giurgiu (I)*, în "Dacia", N.S., 33, 1989, 1-2, p. 145-219; Transilvania – Eug. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII (cimitirul 2 de la Bratei)*, București, 1977; Dobrogea – I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p. 52-62.

47. D. Teodor, *Tradizioni daciche nella civilta' dei secoli V-X D.C. nella zona carpato-danubiano-pontica*, în *V Simposium internazionale di tracologia, Spoleto, 26-28 novembre 1987*, Roma, 1989, p. 32; idem, *Tradiții geto-dacice în ritul și ritualurile din secolele VI-IX e.n. de la est de Carpați*, în *SymThr*, 8, Satu Mare-Carei, 1990, p. 232-234; Eug. Zaharia, *Rituri și ritualuri de înmormântare în primul mileniu în regiunile din nordul Dunării*, în *Sym Thr*, 7, Tulcea, 1989, p. 426-429; D. Gh. Teodor, *Creștinismul...*, p. 90, 113.

48. P. Diaconu, *Fapte arheologice, interpretări istorice*, în "Tomis", ian. 1992, anul XXVII, nr. 1 (262), p. 13.

49. D. Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 90, 98.

50. M. Rusu, *Avars, Slavs, Romanic Population in the 6th-8th Centuries*, în vol. *Relations between the autochtonous Population and the migratory Populations of the Territory of Romania*, București, 1975, fig. 2.

51. Cf. vol. *Relations...*, studiile subscrise de D. Gh. Teodor, p. 155-170; M. Comșa, p. 171-200; M. Rusu, p. 201-217; D. Gh. Teodor, *Creștinismul...*; idem, *La population autochtone au Nord du Bas-Danube aux VI$^{e}$-VII$^{e}$ siècles*, în vol. *Românii în istoria universală*, III/1, Iași, 1988, p. 93-105.

52. P. Tutungiu, *Les rites d'incinération dans quelques ballades roumaines*, în *Ethnologica*, 1, 1978, p. 17-20; N. Boboc, *Motivul premioritic în lumea colindelor*, Timișoara, 1985, p. 118-120.

53. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, practica incinerării celor considerați strigoi era semnalată în județul Mehedinți – cf. I. Ionescu, *Datini legate de problema continuității în ritualul funerar din Oltenia*, în *MO*, 24, 1972, 7-8, p. 500.

http://www.cimec.ro / http://cmiabc.ro